

DR. GROSSMANN FERENC

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSBEN

A gazdasági növekedés dinamikus korunk egyik modern gazdasági fogalma. Néhány évtizeddel ezelőtt a gazdasági élet állandó lüktetése, kilengései, az állandóan ismétlődő túltermelési válságok korában a közvélemény és a szakemberek figyelmé egyaránt az egyensúly problémájára összpontosult. A növekedésnek a gazdasági jelenségek vizsgálatánál viszonylag szűk szerep jutott; a gazdasági növekedéssel kapcsolatos problémák háttérben maradtak. Napjainkban a gazdasági növekedés a közgazdasági vizsgálódások középpontjába került, a vele való foglalkozás messze meghaladja az egyetemi előadótermek és tudományos műhelyek hatókörét; kormányprogramok eszenciájává vált, az egyre szaporodó nemzetközi szervezetek tevékenységének középpontjába került és homlokterébe került a széles közvélemény érdeklődésének is. Manapság elsősorban a gazdasági növekedés nagysága és üteme szerint ítélik meg az egyes társadalmi-gazdasági rendszerek hatékonyságát, teljesítőképességét és ezen mérik az egyes kormányok gazdaságpolitikájának sikerét, vagy kudarcát is.

A gazdaság egésze növekedésének üteme a nemzetgazdasági ágazatok növekedésének hatékonyságától függ. Jelen dolgozatban azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan vesz részt a mezőgazdaság a növekedési processzusban; milyen szerepe van a mezőgazdaságnak a fejlettség különböző szintjein a gazdasági növekedésben, és hogyan hat vissza a gazdasági növekedés a fejlettség különböző stádiumaiban az agrárszektor fejlődésére.

Alig két évszázaddal ezelőtt a művészeteket és tudományokat kedvelő és pártoló uralkodó, Nagy Frigyes nem minden alap nélkül még arról beszélt, hogy „A mezőgazdaság minden művészetek között a legelső”, amivel minden bizonnyal a mezőgazdaság kimagasló gazdasági jelentőségét kívánta kihangsúlyozni. Azóta nagyot fordult a világ ebben a vonatkozásban is! Napjainkban annak lehetünk tanúi, hogy a gazdaság fejlődését néhány emberöltővel ezelőtt még döntően meghatározó mezőgazdaság jelentősége Európában különösen az elmúlt két évtizedben gyors ütemben csökkent. Az összgazdaság mozgására egyre kisebb a befolyása, és saját belső fejlődését is mindinkább a gazdaság más szektorainak, mindenekelett a technikai fejlődést hordozó ágazatoknak a fejlődése és a közgazdaság egészében végbemenő változások

határozzák meg, vagyis a gazdasági növekedés előrehaladásával a mezőgazdaság egyre inkább passzív alkalmazkodásra kényszerül.

A gazdasági növekedés olyan folyamat, amelyben növekszik a szükségletek kielégítését szolgáló javak és szolgáltatások mennyisége, illetve hatékonysága és ennek következtében növekszik az életszínvonal és az általános jólét.¹ A növekedés azonban nemcsak mennyiségi változást jelent, hanem a gazdaság szerkezetének a megváltozását is²; nemcsak a gazdasági tevékenység eredményeit kifejező aggregált indexszámok emelkednek, hanem megváltozik a tevékenységek összetétele is. A gazdasági növekedés magában foglalja a gazdasági tevékenységek körének és a termelés technológiáinak állandó változását. A gazdasági növekedés tulajdonképpen a különböző egyensúlytalanság sorozata, amelyek feloldására irányuló törekvések a termelés struktúráját szüntelen mozgásban tartják. Schultz megfogalmazásában: „A gazdasági növekedés a dinamikus egyensúlyhiánynak olyan különleges alakja, amelynek következtében a lényegesen működőnél jobb — tudniillik jobb beruházási lehetőségeket nyújtó — termelőerőket abszorbeál”. A szükségletek állandó fejlődése azt eredményezi, hogy a mindenkori szükségletek és a mindenkori termelés között strukturális egyensúlyhiány keletkezik, és ez az egyensúlyhiány, vagy ha úgy tetszik az egyensúlyhiány által létrehívott egyensúly felé törő tendenciák adnak mobilitást a gazdasági szerkezetnek. A szerkezet változása tehát a növekedés lényegéhez tartozik; normális növekedési viszonyok között mennél gyorsabb a növekedés, annál nagyobb a szerkezet változása.

1. A gazdasági fejlettség színvonala és a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya, jelentősége

A szükségletek és ennek kapcsán a termelés állandó változása, a gazdasági tevékenységek szerkezetének változása szükségszerűen megváltoztatja a gazdasági növekedés során az egyes ágazatok súlyát és szerepét a növekedésben. A gazdasági fejlettség színvonala és a gazdaság szerkezete szoros kölcsönhatásban áll egymással. Mind az egyes országok szekuláris fejlődésének vizsgálata, mind a különböző gazdasági fejlettségű országok egymás melletti vizsgálatát azt igazolja, hogy a feltételek különbözőségéből adódó eltérések mellett, azonos társadalmi berendezkedésű országok esetében a gazdasági fejlettség meghatározott színvonalához, a lényeges jellemzőket tekintve, tipikus gazdasági szerkezet tapad.³ Különösen szoros az összefüggés a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya és szerepe és a gazdasági fejlettség színvonala között. A vizsgálatok azt mutatták, hogy az 1 főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) és a mezőgazdaságnak a bruttó nemzeti termékből való részesedése között szoros negatív korreláció áll fenn.

Az egyes országok eltérő magatartása az agrárszektör kezelésében azonban jelentős eltéréseket eredményezhet az elméleti trendtől, hiszen ha egy ország

1. A gazdasági növekedés problémáját munkánkban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben a mezőgazdaság növekedési hozzájárulásának kifejtéséhez szükséges.
2. Az egyik legkitűnőbb növekedési teoretikus, a Nobel-díjas Kusnets szerint a növekedés lényegének megközelítése hármassal megközelítést tesz szükségessé, nevezetesen: 1. aggregáltat, 2. strukturálist, és 3. nemzetközit.
3. Noha ez a felismerés első pillantásra kissé meglepő, a gazdasági növekedés strukturális tartalmáról mondottakból eléggé kézenfekvően következik.

mezőgazdasága a belső szükségletek ellátásán túl exportra is termel, részesedése a bruttó nemzeti termékből magasabb lesz, mint ami a gazdaság általános fejlettségéből következne, és fordítva, ha a belső termelés nem fedezi a bel-földi szükségleteket, a részesedés alacsonyabb lesz, mint amennyi az általános fejlettségből következik.

A MEZŐGAZDASÁG RÉZESÉDÉSE A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉKBŐL
(TÉNYEZŐ ÁRAKON) A FEJLETT TÖKÉS ORSZÁGOKBAN

I. sz. táblázat

Ország	1950-ben				1960-ban			
	1 főre jutó BNT (1954-es áron, USA dollár)	Élelmiszer-önellátás %/o-ban	A mg. részesedése a BNT-ből, %/o-ban	A mg. részesedése a BNT-ből, 100 %/o-os élelmiszer-önellátást feltételezve	1 főre jutó BNT (1954-es áron, USA dollár)	Élelmiszer-önellátás %/o-ban	A mg. részesedése a BNT-ből, %/o-ban	A mg. részesedése a BNT-ből, 100 %/o-os élelmiszer-önellátást feltételezve
Ausztria	464	79	17,7	22,4	648	83	11,3	13,6
Belgium	854	76	9,2	12,1	1024	76	7,2	9,5
Dánia	765	167	20,1	12,0	994	197	13,5	6,9
Franciaország	662	93	14,7	15,8	924	95	9,7	10,3
Ny-Németo.	492	73	9,4	12,9	901	71	5,7	8,0
Olaszország	300	101	27,1	26,8	510	96	16,2	16,8
Hollandia	509	125	13,9	11,1	726	145	10,2	7,1
Norvégia	744	86	8,5	9,9	955	81	5,9	7,2
Svédország	945	89	8,0	9,0	1233	80	4,4	5,5
Egy. Kir.	744	50	5,7	11,4	960	54	4,0	7,5
Canada	1441	122	10,4	8,5	1818	114	5,5	4,8
USA	1908	105	7,0	6,7	2216	108	3,8	3,5

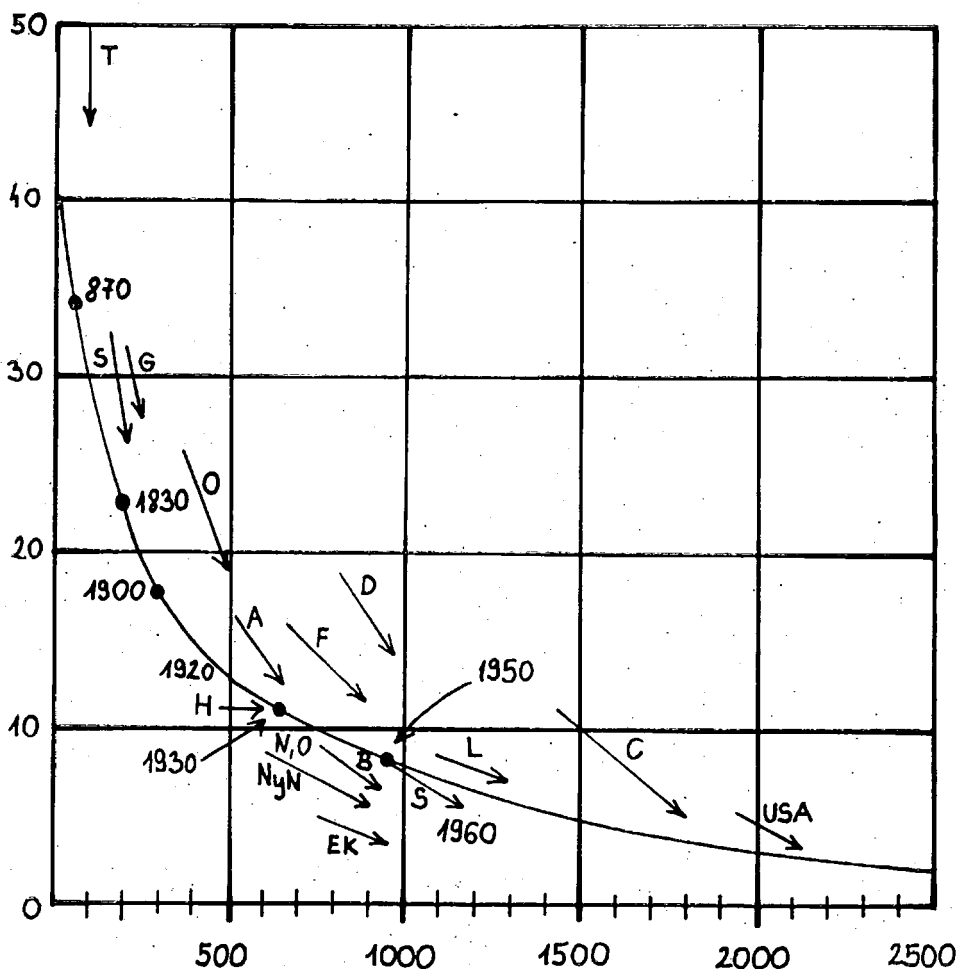
Forrás: Simantov, A.: The dynamics of Growth and Agriculture. Zeitschrift für Nationalökonomie XXVII. k. 3. füzet. Springer Verlag Wien—New York 1967. 347. old.

Éppen ezért az összefüggés még határozottabb lesz, ha a mezőgazdaság tényleges részesedését a bruttó nemzeti termékből az élelmiszer-önellátás mértékével korrigáljuk oly módon, hogy a bruttó nemzeti terméket a feltételezett 100%^o-os élelmiszer-önellátás melletti mezőgazdasági részesedéshez viszonyítjuk. (Lásd a 2. sz. ábrán.) Az önellátással korrigált mezőgazdasági részesedési mutató segítségével ui. kiküszöbölhető a mezőgazdaság nemzetekenként eltérő múltbeli és jelenbeli támogatásának, az agrárpolitikáknak a különbözősége, és ezen keresztül az egyes mezőgazdaságok eltérő nemzetgazdasági súlya.

Az ábrákon látható, hogy a bruttó nemzeti termék emelkedésével, az 1950—1960-ig tartó időszakban a mezőgazdaság részesedését jelző vektorok laposodnak. Megfigyelhető, hogy a különböző fejlettségű országok adataiból adódó trendvonal és az időbeli változás vizsgálatára választott svéd szeku-

A MEZŐGAZDASÁG RÉSZESÉDE A BRUTTO NEMZETI TERMÉKBŐL
 %-BAN AZ 1 FŐRE JUTÓ BRUTTO NEMZETI TERMÉK FÜGGVÉNYÉBEN
 1. sz. ábra

A mg részesedése a BNT %-ában

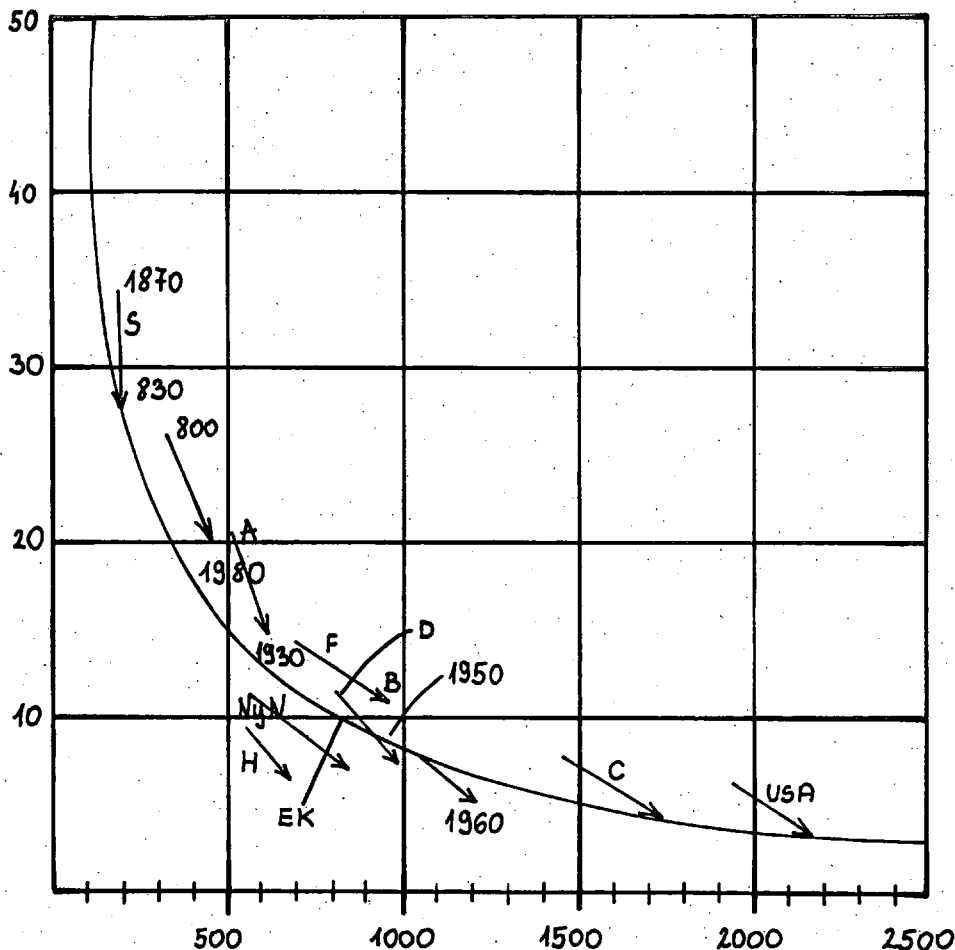
Az 1 főre jutó BNT dollár (1954-es árakon)

Megjegyzés: A regressziós görbe a hosszútávú svéd fejlődést tükrözi. A regressziós görbén, illetve az annak közelében levő pontok és a hozzájuk rendelt évszámok a mindenkor svéd adatokat és a rájuk vonatkozó időpontokat jelzik. A betűjellel ellátott rövid nyilak az egyes országokban 1950 és 1960 között végbement változásokat jelző vektorok, ahol T = Törökország, S = Spanyolország, G = Görögország, O = Olaszország, A = Ausztria, D = Dánia, F = Franciaország, H = Hollandia, N = Norvégia, B = Belgium, NyN = Nyugat-Németország, L = Luxemburg, EK = Egyesült Kir., S = Svédország, C = Kanada, USA = Egyesült Államok

A MEZŐGAZDASÁG RÉSZESÉDESE A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉKBŐL
(100%-OS ÖNELLÁTÁST FELTÉTELEZVE) AZ 1 FŐRE JUTÓ BRUTTÓ
NEMZETI TERMÉK FÜGGVÉNYÉBEN

2. sz. ábra

A mg részesedése a BNT %-ában

Az 1 főre jutó BNT dollár (1954-es árakon)

Megjegyzés: A regressziós görbe a hosszútávú svéd fejlődést tükrözi. A regressziós görbén, illetve az annak közelében levő pontok és a hozzájuk rendelt évszámok a mindenkor svéd adatokat és a rájuk vonatkozó időpontokat jelzik. A betűjellel ellátott rövid nyilak az egyes országokban 1950 és 1960 között végbement változásokat jelző vektorok, ahol T = Törökország, S = Spanyolország, G = Görögország, O = Olaszország, A = Ausztria, D = Dánia, F = Franciaország, H = Hollandia, N = Norvégia, B = Belgium, NyN = Nyugat-Németország, L = Luxemburg, EK = Egyesült Kir., S = Svédország, C = Kanada, USA = Egyesült Államok.

lárís fejlődés képe nagy fokú hasonlóságot mutat. Az 1. sz. ábrán egyes nemzeteknél a mezőgazdaság részesedése a bruttó nemzeti termékből lényegében annak megfelelően tér el a regressziós vonaltól, hogy a mezőgazdaságnak — az általános gazdasági fejlettség szintjéből következő megfelelő fejlettsége mellett — a nemzetgazdasági súlya nagyobb, vagy kisebb az önellátást biztosító mértéknél: vagyis, ahol a mezőgazdaságnak exporttöbblete van, avagy a gazdaság élelmiszer-behozatalra szorul. Megfigyelhető, hogy az 1950 és 1960 közötti fejlődési szakasz vektorai — Svédország és Norvégia kivételével, ahol a mezőgazdasági termelés fejlődése mesterségesen visszafogott. — valamennyi ország esetében a regressziós vonal irányába mutatnak, ami arra utal, hogy hosszabb távon belesimulnak a regressziós vonalba.

A mezőgazdaság bruttó nemzeti termékből való részesedésének egyes nemzetek önellátásával korrigált értékei igen jól illeszkednek a regressziós vonalhoz (lásd 2. sz. ábrán), talán csak Hollandia esetében nevezhető számottevőnek az eltérés. Hollandiában a mezőgazdaság részesedése a bruttó nemzeti termékből alacsonyabb, mint ahogy az az egy főre jutó bruttó nemzeti termék alapján várható lehetne! Ennek az elsődleges magyarázata, hogy az intenzív állattenyésztést folytató holland mezőgazdaság az állati termékek előállításához szükséges takarmány igen tekintélyes hányadát importálja és ennek a takarmánymennyiségnek az értéke nem szerepel a mezőgazdaság termelési értékében, holott normális viszonyok között, tehát olyan országban, ahol az állattenyésztés takarmányigényét belföldön állítják elő, a takarmány a mezőgazdasági termelési érték igen számottevő részét teszi ki. Vagyis az a tény, hogy a holland mezőgazdaságban az intenzívebb mezőgazdasági termékek aránya, azaz a takarmánytermelés nélküli állattenyésztés és a kertészet, valamint a szántóföldi zöldségtermelés aránya magasabb, mint általában, és ennek következtében a holland mezőgazdaság fejlettebb annál, mint ami az általános gazdasági fejlettség szintjéből következne, a mezőgazdaságnak a bruttó nemzeti termékből való részesedése magasabb általános gazdasági fejlettségre utal, mint amilyen annak a tényleges színvonaláé.

Természetesen a mezőgazdaság részesedése nem egyedül csak a gazdasági fejlettség függvénye, ezenkívül igen sok tényező befolyással van rá, mind között elsősorban a folytatott agrárpolitika, de a döntő meghatározó az általános gazdasági fejlettség, a mezőgazdaság részesedése elsősorban ennek a függvénye. Simantov⁴ meglepő módon azt tapasztalta, hogy *hosszú távon még az agrárpolitika sem gyakorol közvetlenül számottevő befolyást a bruttó nemzeti termékből való mezőgazdasági részesedésre, hanem csak az önellátás mértékére gyakorolt befolyásán keresztül!* Ezt alátámasztja egyébként az előző, önellátással korrigált értékkel operáló grafikon is, ahol látnivaló, hogy pl. Angliában, Franciaországban és Dániában, az igen eltérő nemzeti agrárpolitikák ellenére is, a 100%-os önellátásra vonatkoztatott mezőgazdasági részesedés a bruttó nemzeti termékből igen hasonló!⁵

4. Lásd többek között Simantov, A.: The dynamics of Growth and Agriculture. Zeitschrift für Nationalökonomie XXVII. K. 3. füzet. Springer Verlag Wien—New York 1967.

5. Féltreértés ne essék, nem az agrárpolitika jelentőségét kívánjuk kisebbíteni, pusztán arra az érdekes összefüggésre kívántunk rámutatni, hogy az agrárpolitika hatása hosszú távon leginkább csak az önellátás mértékén keresztül befolyásolja a mezőgazdaság részesedését a bruttó nemzeti termékből.

A mezőgazdaságnak az egy főre jutó bruttó nemzeti termékből való részesedése alapján tehát következtetni lehet a gazdaság általános fejlettségére. A hosszú távú vizsgálatok alapján az a tapasztalat, hogy a gazdasági növekedés kezdeti stádiumában a bruttó nemzeti termék megduplázódásával a mezőgazdaság részesedése egyharmaddal csökken; napjainkban Nyugat-Európában az élelmiszer-kereslet lanygulása következtében, a bruttó nemzeti termék megkétszereződése a mezőgazdasági részesedés csaknem feleződésével jár együtt. A fejlődés korai szakaszában, amikor gyors a népesség számbeli növekedése és az élelmiszer-kereslet elaszticitása is nagy, a mezőgazdaság „hozzáadott értéke” (value added) és népesség száma egyaránt emelkedik; később a mezőgazdasági „hozzáadott érték” változatlanul tovább emelkedik, de a mezőgazdaságban a népesség száma stagnál; és végül a gazdasági növekedés meggyorsulásának szakaszában a „hozzáadott érték” stagnál, esetleg csökken is, miközben a mezőgazdaságban dolgozók száma gyors ütemben csökken.

Az általános gazdasági fejlettség és a mezőgazdaság nemzetgazdasági szerepe, súlya közötti szoros összefüggést lámsztja alá az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az agrárhányados, vagyis a mezőgazdasági munkaerő aránya közötti rendkívül szoros negatív korreláció is. Mennél magasabb az egy főre jutó nemzeti jövedelem, annál alacsonyabb a mezőgazdaságban dolgozók számaránya. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A gazdasági fejlettség színvonalára sokféle tevékenység, természetes mutató színvonala utal; újabban ezeket sok esetben előnyben is részesítik az egy főre jutó nemzeti jövedelem mutatójával szemben, éppen, mert ezek a strukturára is utalnak és könnyen összehasonlíthatók. Használatos például az egy főre jutó energiatermelés, az acéltermelés stb., és ezek különböző kombinációi, de a tapasztalat szerint talán egyiknek sincs olyan jellemző ereje, és főleg térbeli és időbeli érvényessége, mint az agrárszektorral kapcsolatos mutatóknak. Ez egyfelől a mezőgazdaság őstermelő ágazat jellegével, másfelől a mezőgazdasági termékek fogyasztásbeli sajátosságaival függ össze.

**AZ 1 FŐRE JUTÓ NEMZETI JÖVEDELEM ÖSSZEFÜGGÉSE
A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ ARÁNYÁVAL**
(1962. évi adatok.)

2. sz. táblázat

Országok	Fejenkénti nemzeti jövedelem (USA dollárra átszámítva)	A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő % ^o -a
USA	2651	7
Kanada	1887	11
Új-Zéland	1860	14
Svédország	1833	14
Dánia	1492	17
Franciaország	1437	20
Japán	551	29
Mexico	361	54
Ceylon	137	53
Pakisztán	74	74
India	73	70

Forrás: Mellow, J. V.: The economics of agricultural development.
Ithaca 1966. 15. old.

A mezőgazdaságban dolgozó munkaerő aránya a gazdasági fejlettség egyik legkifejezőbb mutatója. *Egyfelől* ui. a mezőgazdaság a nemzetgazdaság strukturális munkaerőfelesleg tartálya és így a mezőgazdaságban levő munkaerő aránya jelzi, hogy a gazdaság termelékenyebb ágazatai milyen mértékben voltak képesek bővülésükkel a mezőgazdaságban megrekedő fölös munkaerőt felszívni; *másfelől* a mezőgazdaság tevékenységi köre a növekedés során nem bővül, nem állít elő új termékeket, továbbá olyan termékeket termel, amelyek az emberi szükséglet-kielégítésben alapvető fontosságúak, de ugyanakkor a szükséglet kielégítés egy bizonyos színvonalon túl a velük kielégítésre kerülő szükségletek mindinkább telítődnek, tehát a mezőgazdasági eredetű termékek iránt a növekedés során egyre csökkenő mértékben növekszik a kereslet, és így előállításuk mind kevesebb munkaerővel valósítható meg.

A mezőgazdasági munkaerő aránya, mint a gazdasági fejlettség mércéje, sok vonatkozásban alkalmasabb és pontosabb mérőszám, mint az egy főre jutó nemzeti jövedelem. *Egyrészt* azért, mert nem torzítják, a nemzeti jövedelem számbavételével szemben árviszonyok, *másrészt*,^{*} mert sokkal inkább tükrözi a struktúrát is, és így nem leplezi annyira a nemzeti jövedelem átlaga mögött meghúzódó nagy jövedelemszóródásokat. Olyan országokban (pl. a Dél-Amerikában), ahol a társadalmi-gazdasági polarizáltság igen szélsőséges, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, mint a gazdasági fejlettség mutatója, erősen torzít; ezért a mezőgazdasági munkaerő aránya sokkal pontosabb képet ad ui. tükrözi azt is, amit a másik mutató rejtve hagy, a struktúra elmaradottságát. Különösen a gazdasági fejlettség nemzetközi összehasonlításánál, alkalmasabb az agrárhányados az egy főre jutó nemzeti jövedelemnél, ui. itt az előzőeken túl, igen erősen torzíthat a különböző országok nemzeti jövedelmének közös pénznemre történő átszámítása. E mutató mellett szól az egyszerűsége és könnyen kezelhetősége is. (A mutató kifejező erejét tovább növeli, és a korreláció szorosságát a gazdasági fejlettséggel fokozza, ha a mezőgazdasági munkaerő arányát a 100%-os élelmiszer-önellátásnak megfelelően korrigáljuk.)

2. A gazdasági növekedés feltételei és a mezőgazdaság

Az a tény, hogy a mezőgazdaság részesedése döntően a gazdasági fejlettség függvénye, természetesen nem jelenti távolról sem azt, hogy a mezőgazdaság belső állapota, szerkezete, az egyes termelési tényezők egymáshoz viszonyított aránya, a gazdasági fejlettség hasonló szintjén levő országokban megegyezik. Mindenekelőtt a termelési viszonyok jelenbeli állapota és múltbeli fejlődése, valamint az agrárfejlődés közgazdasági adottságai igen nagy különbségeket eredményezhetnek az agrárszektor fejlettségében, struktúrájában, *de a termelési viszonyok alapvető minőségi megegyezése és hasonló gazdasági fejlettség mellett is, a mezőgazdaságban a gazdasági feltételek különbözősége, mindenekelőtt a rendelkezésre álló földterület és az eltartandó népesség viszonya, alapvető eltéréseket von maga után a mezőgazdaság fejlődésében; egészen különböző törekvéseket állít a fejlesztésben a középpontban, és ennek következtében a felhasznált termelési tényezők igen eltérő arányaihoz vezet.* Azokban az országokban, ahol a népsűrűség magas, tehát a termőföld/népesség arányszám alacsony, a föld intenzív kihasználására kell törekedni, tehát — *ceteris paribus* — a mezőgazdaság fejlesztésében olyan tényezők felhasználása

kerül előtérbe, amelyek a hozamokat növelik, és ezen keresztül a területi hatékonyságot emelik. Ezzel szemben ott, ahol a népsűrűség viszonylag alacsony, tehát a termőföld/népesség arányszám magas, a fejlesztésben — egyébként azonos körülmények között — sokkal inkább a munka termelékenységét növelő eszközök használata került előtérbe a hozamnövelőkkel szemben. Az első esetben a föld a relatíve szűkös tényező, annak az intenzív kihasználására kell leginkább törekedni, tehát a *gazdálkodás vezérlő alapmotívuma a területi intenzitás*, a területi termelékenység fokozása; a második esetben a munkaerő s relatíve leginkább korlátozottan rendelkezésre álló termelési tényező tehát a gazdálkodási cél, ennek a lehető legjobb kihasználása, vagyis a *munkatermelékenység fokozása*. Másképpen szólva, a *gazdaság általános fejlettsége mellett, a termelési tényezőknek az adott nemzetgazdaságban meglévő relatív szűkösége határozza meg döntően azt, hogy milyen követelményeket támaszt a nemzetgazdaság a mezőgazdasággal szemben és ezen keresztül hogyan vesz részt a mezőgazdaság az adott konkrét viszonyok között a gazdasági növekedésben*. Annál is inkább, mert — mint még később látni fogjuk — a gazdasági fejlettség szintjével összefüggő változások is, tulajdonképpen a termelési tényezők relatív szűkösségében végbemenő változásokként jelentkeznek, és közvetítődnek a különböző termelési tényezők arányainak megváltozásával a mezőgazdaság felé. Vagyis a mezőgazdaság növekedési funkcióinak az idő függvényében végbemenő változásai is — a technikai haladás és az élelmiszer-kereslet törvényszerűségeinek a hatása alatt —, a termelési tényezők relatív szűkösségének a nemzetgazdaságban végbement változásaiként jelentkeznek és hatnak a mezőgazdaságra, az arányok megváltozásán keresztül a változásoknak megfelelően ilyen, vagy olyan változtatásokra készítetvén a mezőgazdaságban a termelési tényezők helyettesítésében.

A termelési tényezők relatív szűkösségének eltérései országonként, történelmileg igen különböző mezőgazdaságok kialakulásához vezetett hasonló fejlettségű országok esetében is. Mint korábban — a gazdasági fejlettség és a mezőgazdaság részesedése szoros kapcsolatánál — láttuk, nem abban az értelemben, hogy a termelési tényezők eltérő relatív szűkösége mellett a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya más — e tekintetben éppen hogy mindenfajta különbség ellenére nagyfokú egyezést tapasztalhatunk —, hanem abban az értelemben, hogy az eltérő közgazdasági feltételek (különböző termelési tényezőarányok) más követelményeket és *más feltételeket* (nevezetesen eltérő termelési tényező arányokat) szabtak a mezőgazdaságnak, és ezáltal *eltérő súlypontú fejlesztésre készítettek*. Nem arról van szó tehát, hogy a fentiekben eltérő feltételek a mezőgazdaság fejlettségében⁶ vezettek különbségekhez, hanem arról, hogy a feltételek különbözősége *másfajta fejlettséget eredményezett!* Ott, ahol nagy volt a népsűrűség, és ezért a föld eltartóképeségének javítása állt a mezőgazdaság fejlesztésének homlokterében, általában magas a területi hatékonyság mutatója, és a bővében levő (vagy csak volt!) munkaerő miatt viszonylag alacsony a munka termelékenysége; és viszont, ahol gyér volt a népesség és ennek következtében a rendelkezésre álló földterület viszonylag

6. A fejlettség kifejezést a mezőgazdaságra vonatkoztatva — a fejlettséget mint általános jellemzőt értelmezve — a kritériumok bizonytalansága és a fejlettséget kifejező különböző jellemzők igen gyakran ellentétes alakulása és azok konvertálatlansága miatt mint összehasonlító mértéket csak egyértelmű esetekben használhatjuk.

AZ ÁR- ÉS MENNYISÉGI RELÁCIÓK, VALAMINT A TERMELESI TÉNYEZŐK
HATEKONYSÁG AZ USA ÉS AZ NSZK MEZŐGAZDASÁGÁBAN
(1965-ben)

3. sz. táblázat

	NSZK	USA
<i>Általános gazdasági jelzőszámok</i>		
100 ha mezőgazdasági területre jutó lakosok száma	422,1	42,9
A mezőgazdasági foglalkoztatottak számaránya	12,0	7,0
A mezőgazdaság %-os részesedése a bruttó nemzeti termékből	6	4
1 főre jutó nemzeti jövedelem dollárban)	1353	2500
<i>Tényezőárak gabonacégységben</i>		
Bérleti díj ha-ként	4,50	3,20
Havi bérek	9,3	29,7
100 egység teljes értékű műtrágya	4,9	9,2
Traktor (25—34 LE)	228	355
<i>100 ha mezőgazdasági területre esik</i>		
Teljes foglalkoztatottságú munkaerő	14,6	1,2
Műtrágya, hatóanyagban	193,70	22,90
Traktor, db.	8,0	0,1
<i>100 mezőgazdasági munkaerőre esik</i>		
Műtrágya, hatóanyagban	910	1997
Traktor, db.	36,0	91,5
<i>A termelési tényezők nettó hatékonysága</i>		
Föld, GE/ha mezőgazdaságilag művelt terület	27	7,32
Munka, GE/munkaerő	120,6	594,4

Forrás: Andreae, B.: Die Minimalkostenkombination in der Landwirtschaft im Zuge der volkswirtschaftlichen Entwicklung. Berichte über Landwirtschaft. XLVI. kötet. 1968. 1. sz.

bőséges és a munkaerő szűkös, általában magas a munkatermelékenység és alacsony a területi intenzitás mutatója.

A fenti feltételek nagy fokú eltérésségével és az ebből következő múltbeli fejlődési út eltérésségével függ össze az európai kontinens országainak és az Egyesült Államok mezőgazdaságának a nagy fokú különbözősége. Az agrárstruktúrában létrejött nagy eltérések, különbözőségek is zömében ennek a következményei.

A 3. táblázat adatai maguk helyett beszélnek!⁷ Rendkívül élesen kidomborítják a gazdasági fejlődés feltételei (a termelési tényezők relatív szűkössége), ezzel összefüggésben a termelési tényezők arányai, és ebből következően a fejlesztés eltérései a hozamnövelő és munkamegtakarító (ha úgy tetszik föld-helyettesítő és eleven munka-helyettesítő) eszközök használatának intenzitása ezek egymáshoz viszonyított aránya, valamint az egyes termelési tényezők relatív hatékonysága között meglevő szoros okozati összefüggéseket.

7. És arra figyelmeztetnek, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatban a fejlettség fogalma igen problematikus; mert míg az iparban a legmagasabb termelékenység, a leghaladóbb módszerek és a legnagyobb termelőképesség együttjáró jelenségek a mezőgazdaságban ez közel sincs így, sőt mint a példák bizonyítják, éppen meglehetősen ellentétesen alakulnak. Ezért a mezőgazdaságban mindig pontosan körülhatárolandó, hogy a fejlettséget mire vonatkoztatjuk, mert különben az ítélet nem tartalmaz, hiszen a magas munkatermelékenységhez általában alacsony területegységre vonatkoztatott hatékonyság társul, és viszont a magas területi termelékenység általában alacsony munkatermelékenységgel párosul.

A nagy népsűrűség, és ezért magas népesség/termőföld arány valamennyi kontinentális nyugat-európai országot intenzív mezőgazdálkodásra kényszerítette évszázadok óta, ezért a nyugat-európai országok mezőgazdaságának az egyik fontos jellemzője az igen magas területi hatékonyság.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS INTENZITÁSA
(1960/61-es évi adatok)

4. sz. táblázat

Ország	Hektárhozam		1 ha-ra jutó műtrá-Egy főre jutó mező- gya hatóanyagban gazdasági terület			
	gabona egység	sorrend	kg	sorrend	ha	sorrend
Hollandia	54,18	1	456,1	1	0,2	2
Belgium	49,74	2	360,3	2	0,184	1
Dánia	47,34	3	151,4	5	0,658	7
NSZK	31,99	4	266,3	3	0,263	3
Svédország	21,44	5	81,5	7	0,539	5
Ausztria	18,70	6	126,1	6	0,571	6
Anglia	17,99	7	183,3	4	0,375	4
USA	6,84	8	38,5	8	2,461	8

Forrás: Fisere, S.: A világ mezőgazdaságában nem érvényesül a szintkiegyenlítő tendenciája. Zemedelska Ekonomikából átvéve, a Világ Mezőgazdaság 1969. 25. sz. 5. old.

Gyakorlatilag az 50-es évek közepéig a kontinentális nyugat-európai országokban a mezőgazdaság fejlesztésében a mezőgazdasági termelés növelése volt az elsődleges cél; és mivel a termőföld mennyiségének növelése a gazdálkodás extenzív kiterjesztése, újabb földterület művelésbe vonása már hosszú ideje nem, vagy csak alig volt lehetséges, a termelés fokozása a hozamok emelését feltételezte. Ilyen körülmények között Nyugat-Európában a hozamfokozó eszközök használata igen magas színvonalat ért el. Az ipari eszközök szélesebb körű használata főleg hozamnövelő eszközökre korlátozódott, pontosabban azok lényegesen nagyobb szerepet játszottak, mint a munkamegtakarító ipari eredetű eszközök.⁸ Az áthangolódás általában az 50-es évek második felében következett be — országonként bizonyos időbeli eltéréssel és nem egyforma intenzitással — amikor is a közgazdasági feltételek megváltozása, a gyors konjunktúra hatására megnövekedett mezőgazdaságon kívüli munkaerőszükséglet, és az a tény, hogy a mezőgazdasági latens, könnyen felszabadítható munkanélküliség lényegileg felszámolódott, előtérbe állította a mezőgazdasági mun-

8. A különbségtévést hozamnövelő és munkamegtakarító ráfordítások között, éppen különböző hatásuk miatt, igen lényegeseknek tartjuk a második világháború utáni agrárfejlődés vizsgálatánál, ui. használatukban eltérő indítékúak és eltérő hatásúak; az előzőek a termelést növeik, az utóbbiak az eleven munkát helyettesítik. Az előzőek akkor és ott állnak előtérben, amikor vagy ahol a mezőgazdasággal szemben támasztott legfontosabb közgazdasági követelmény, hogy a termelése növekedjen; az utóbbiak viszont akkor és ott kapnak különös jelentőséget, amikor vagy ahol a mezőgazdasággal szemben az alapvető követelmény, hogy munkaerőt engedjen át nagy tömegben más ágazatoknak, de a mezőgazdaság már nem rendelkezik kielégítő mértékben munkaerő-felesleggel.

kaerő felszabadításának funkcióját! A közgazdasági feltételek megváltozása — az árviszonyok közvetítésével — arra ösztönözte a mezőgazdasági üzemeket, hogy az eleven munkát széleskörűen helyettesítsék az olcsóbb gépi munkával.⁹ Lényegét tekintve ez indította el a mezőgazdaság technikai és szerkezeti átalakulásának folyamatát, és vezetett mélyreható változásokhoz magában az agrárszektorban és a mezőgazdaság más ágazatokhoz fűződő kapcsolataiban egyaránt.

3. A mezőgazdaság növekedési hozzájárulásának értelmezése, mérése

Felmerül a kérdés, mi a mezőgazdaság szerepe a növekedésben, hogyan járul ahhoz hozzá, tehát mit írhatunk a gazdaság növekedési teljesítményeiből a mezőgazdaság javára?

A mezőgazdaságot egyfelől szemlélhetjük és vizsgálhatjuk önmagában, szektorálisan, másrészt kezelhetjük úgy, mint a közgazdaság szerves részét, amelynek tevékenysége, fejlődése és fejlettsége, szerepe és teljesítményei szorosan összefüggnek a közgazdaság állapotával és a közgazdaságban végbemenő változásokkal, és azokra aktívan vissza is hatnak.

Az előzőekben azt érzékeltettük, hogy milyen szoros összefüggés figyelhető meg a közgazdaság általános fejlettsége és a mezőgazdaság relatív nemzetgazdasági szerepe között. Azt tapasztaltuk, hogy a kapcsolat rendkívül szoros, a mezőgazdaságban végbemenő változások tulajdonképpen úgy foghatók fel, mint a közgazdaságban bekövetkezett változásokra történő reagálások. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az agrárszektor nemzetgazdasági szerepének vizsgálatakor szemléletünk nem lehet elszigetelt, szektorális, hanem csakis közgazdasági. Mint ahogy a mezőgazdaság súlya nemzetgazdasági jelentősége erősen a közgazdaság fejlettségétől függ, éppen úgy a mezőgazdaság szerepe, hozzájárulása a gazdaság növekedéséhez csak közgazdasági megközelítésben érzékelhető; *annál is inkább, mert a gazdasági növekedés tipikusan nemzetgazdasági kategória, szektorálisan nem is értelmezhető.*

A növekedési hatásokat tehát nem lehet szektorálisan elkülönültségükben vizsgálni, hiszen a mezőgazdaságban végbemenő pozitív változások, a kibocsátott terméktömeg növekedése, vagy a termelékenység emelkedése nemcsak az agrárszektorokban működő termelési tényezők hatása; azok létrehozásában többé-kevésbé mezőgazdaságon kívüli hatások is szerepet játszottak. Azaz a szektorban lecsapódó eredmények bizonyos fókig más szektorok teljesítményei, és ugyanakkor az agrárszektor növekedési teljesítményei nemcsak a saját szektorra leszűkülten jelentkeznék. Mennél inkább beleolvad a mezőgazdaság a közgazdaságba, mennél több szállal kapcsolódik ahhoz, annál inkább így van ez. *Mennél intenzívebbek lesznek a mezőgazdaság piaci kapcsolatai, mennél több ipari eredetű eszközt használ fel és termékeit mennél inkább más szektorok és nem a végső fogyasztó felé értékesíti, annál kevésbé érzékelhetjük a mezőgazdaság teljesítményeit a szektorra leszűkítetten, csak az itt jelentkező hatásokban.*

A mezőgazdaságnak a növekedésben játszott szerepének a megítélésében ezért pontatlan és nem kielégítő mérték a mezőgazdasági termelés növekedése,

9. A folyamatot egyéb tényezők is katalizálták, pl. az élelmiszer-önellátás gyors emelkedése, a fogyasztói igények változása, az élelmiszeripar és élelmiszer-kereskedelem technológiai követelményeinek a megváltozása.

a termékvolumen abszolút, vagy a többi ághoz viszonyított relatív emelkedése. A gazdasági fejlődés korai szakaszában, amikor a növekedés és ennek kapcsán a struktúrák változása igen lassú volt a mezőgazdaság fejlődése pedig zárt és nagymértékben elszigetelt, a mezőgazdaság növekedési hozzájárulása döntően az általa megtermelt terméktömegben keresztül jelentkezett, bár nem szabad lebecsülni a mezőgazdaság felhalmozási funkcióját sem, ami noha mennyiségben az előzőhöz képest ugyan szerény volt, de döntő szerepe volt a növekedési folyamat beindításában, a minőségi változások generálásában, a gazdasági tevékenység differenciálódásában, egyszóval abban, hogy különböző tevékenységek leszakadhattak az őstermelésről és megindulhatott a termékenyítő és hatékonyságnövelő munkamegosztás. Emellett a mezőgazdaságnak, mint őstermelő ágazatnak kellett biztosítania a differenciálódó mezőgazdaságon kívüli tevékenységek számára a munkaerőt is, de ez a munkaerőátadás a növekedés és struktúraváltozás igen lassú volta mellett igen lassú, időben nagyon elhúzott és esetleges volt.

Mennél fejlettebb azonban egy gazdaság, mennél szélesebb körű az egyes ágazatok közötti munkamegosztás, annál kevésbé alkalmazható a növekedési hozzájárulás mérésére a szektor termékkibocsátása, ui. annál számosabbak az adott szektornak, így a mezőgazdaságnak is, azok a növekedést előmozdító, generáló hatásai, amely hatások eredményei az adott szektoron kívül jelentkeznek, és fordítva a szektorban előállított terméktömegben egyre jelentősebbek a szektoron kívüli hatások.

A gazdasági fejlettség jelenlegi fokán, amikor a kölcsönös függőségek az egyes ágazatok között meg sokasodnak és felerősödnek és a gazdasági növekedés, és ezzel összefüggésben a struktúrák változása meggyorsul, előtérbe kerülnek a mezőgazdaságnak azok a növekedési funkciói, amelyek a gyors struktúraváltozást és az ezzel járó növekedést elősegítik, nevezetesen: 1. a hozzájárulás munkaerővel; 2. a piaci, felvevőképességi hozzájárulás. Ezek a növekedési hatások nem magában a mezőgazdaságban jelentkeznek, eredményük nem mezőgazdasági terméktöbbit. Arról van szó, hogy egyrészt — a munkaerővel történő hozzájárulás esetében — a mezőgazdaság kevesebb termelőerővel állított elő ugyanolyan termékmennyiséget, vagy még többet (amely többletnek a hatóerőit persze részben megint egy másik szektor produkálta, tehát annak a teljesítményének kell tekintenünk) és ezáltal termelési tényezőt szabadított fel más expandáló és termelékenyebb ágazat számára és lehetővé tette ezzel annak a bővülését, és egyúttal az összgazdaság növekedését; másrészt — a piaci felvevőképességi hozzájárulás esetében — a mezőgazdaság azzal, hogy más ágazatok termékeit felszívja, irántuk keresletet teremt, lehetővé teszi az ott folyó tevékenység bővítését, az adott szektorban a termékkibocsátás növekedését, ami a mezőgazdaság piacbővítése, termelés-generáló hatása nélkül nem lett volna megvalósítható.

A gazdaság növekedésében a közgazdasági interdependencia erősödésével, az egyes ágazatok növekedési hozzájárulásai egyre inkább összefonódnak és bonyolultabbá válnak; a legkülönbözőbb hatások, visszahatások működnek a növekedés érdekében és teszik egyre nehezebben szétválaszthatóvá az egyes szektorok növekedési hozzájárulását.

Mennél fejlettebb azonban a közgazdaságban működő ágazatok interdependenciája, annál gazdagabb az erőforrások és tevékenységek növekedést

serkentő áramlása, egymást kölcsönös meglermékenyítése, annál hatékonyabb hozzájárulásuk a gazdaság növekedéséhez. Az interdependencia erősödése megnöveli a közvetett, tehát a szektoron kívül ható növekedési hozzájárulás jelentőségét és mértékét.

4. A mezőgazdaság integrálódása a nemzetgazdaságban

A gazdasági fejlődés folyamatában nemcsak a mezőgazdaság jelentősége változik meg, hanem a mezőgazdaságnak a közgazdaság egészéhez és más gazdasági ágazatokhoz fűződő kapcsolatai is alapvető változásokon mennek keresztül. A fejlődés korai szakaszában a munkamegosztás igen alacsony színvonalú volt a gazdasági tevékenység egésze az östermelő ágazatba tömörült, nem voltak piaci kapcsolatok, naturálgazdálkodás folyt. A naturálgazdálkodást homogén tevékenységprofil jellemezte, a tevékenységi skála összességében igen szűk, de lokálisan igen széles spektrumú volt; vagyis egyszerűbben szólva, a társadalmi méretekben igen kevés fajta terméket gyakorlatilag mindenki, illetve minden kisebb közösség külön-külön előállította. A gazdálkodást igen erős önellátásra termelés jellemezte; a lokális tevékenység szélességében nem, vagy csak alig különbözött az össztársadalmiétól; a különbség gyakorlatilag csak a tevékenységek extenzitálásában, a tevékenységek méreteiben nyilvánult meg. Az össztársadalmi tevékenység, mint cseppben a tenger tükröződött a lokális tevékenységben.

A lokális önellátásra berendezkedett gazdálkodásban a termelő tevékenységek, és a termelési tényezők terjedelme és egymáshoz viszonyított aránya, kombinációja, a dolog lényegét tekintve hosszú időre, tartósan változatlan volt. A változás rendszerint csak lokális jellegű és esetleges, de semmiképpen nem széleskörű és állandóan érvényesülő tendencia. A „gazdálkodói” törekvés általában a stabilitásra, a nem-változtatásra, a „volt”, a meglévő megőrzésére irányult, mert a változtatás a tevékenység alacsony színvonala és természeti meghatározottsága miatt igen kockázatos, és a lehetőségek korlátozottsága miatt, általában rosszabb eredményt hozó, mint a hosszú ideje, kellő tapasztalattal és ugyanolyan módon üzőtt, hasonló termelési tényező kombinációival végzett tevékenység.

A termelési folyamat legdöntőbb emberi tényezője az empirikus tapasztalat volt. A többlettermék alacsony színvonala és parazita elsajátítása miatt kevés a termelési újítások kimunkálásához rendelkezésre álló erőforrás, a tevékenységek fejlesztése, az erőforrások minőségi bővítése, összetételük átkombinálása, a „gyártás” és „gyártmányfejlesztés” nem módszeres tevékenység, hanem éppenhogy esetleges, többnyire kényszerdiktálta, és akkor is általában csak mennyiségi, a méretek lassú kiterjesztése, és csak kivételesen, továbbá csak hosszú időperiódusban minőségi.¹⁰

A termelés lokális jellege következtében nem érvényesülnek a másutt (lokálításában másutt) indukált pozitív hatások és az elszórtan és szétszórtan jelentkező pozitív irányú változások időbeni elnyújtottságuk és elszigetelt lokális jellegük és a kapcsolatok hiánya következtében nem erősödtek fel,

10. Lásd Gelei Anna: Növekedési trendek a gazdaságban. Bp. 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

nem „társadalmasította” és így nincs érdemleges hatásuk a gazdaság egészének fejlődésére.

A tenyés lokális jellege, a kapcsolatok hiánya következtében a negatív előjelű változások, éppen olyan erővel hatnak, mint a pozitívak. Egy integrált, a lokális tevékenységeket összefogó gazdaságban még különösebb differenciálódás nélkül is hatékonyabb a gazdálkodás, mert a lokális indítású pozitív változások tovaterjednek, a gazdaság egésze magába szívja, adaptálja azokat a hasonló tevékenységek egészére, ugyanakkor a negatív változások többnyire megmaradnak lokális keretekben. Vagyis míg a pozitív jellegű változások a kapcsolatok révén kilépnek lokalitásukból és egy az egész nemzetgazdaságot „átjáró” komulatív folyamattá erősödnek fel, „társadalmasodnak” és újabb változásokat indukálnak, a negatívak többségükben csak lokálisan hatnak, sőt az egész integrált rendszer „visszacsatolásán” keresztül, bizonyos fáziskéséssel általában még lokálisan is mérséklődnek. *Az integrált rendszer adaptálja részének pozitív mozgását az egészre, általánosítja, „társadalmasítja”, és ugyanakkor elszigeteli és még lokalitásában is bizonyos fokig hatástalanítja a negatívokat.* Csere nélkül a lokális változás lokális marad, a csere kifejlődésével társadalmivá válik, és ugyanakkor a csere fejlődésével a társadalmi változások egyre inkább befolyásolják, majd meghatározzák a lokalitást. Mennél általánosabbak és kiterjedtebbek a piaci kapcsolatok, annál inkább így van ez. Annál tovább gyűrűznek a lokális változások, másrésről a lokális tevékenységet annál inkább áthatja a gazdaság interdependens jellege.

A tevékenységek differenciálódásával, a munkamegosztás erősödésével a termelés a legtöbb tevékenység esetében elveszti mástól független lokális jellegét, az egész szerves része lesz. Az őstermelésről leszakadó ipari tevékenységek további és egyre gyorsuló differenciálódása, fokozza az egymásrautaltságot és a piaci kapcsolatok elmélyülésével, kiszélesedésével jár együtt. Mindez fokozza az erősen specializált és ezért termelékeny ágazatok kölcsönös egymás megtermékenyítését és felgyorsítja fejlődésüket.

A mezőgazdaság egészen a legutóbbi időkhöz nagyrészt kívülrekedt ezen a folyamaton, a dolog lényegét tekintve megtartotta természetes önellátó jellegét; nem fejlődtek ki intenzív piaci kapcsolatai más ágazatokkal; tehát érdemileg nem vált az interdependens piacgazdaság részévé. Az a tény, hogy egyre növekvő nem mezőgazdasági népesség számára kellett élelmiszert termelnie, kétségtelenül bővítette ugyan a piaci kapcsolatait, de az alaphelyzeten nem sokat változtatott, *a változások mennyiségiék és nem minőségiek.* A kétségtelen mennyiségi változások ellenére a mezőgazdaság változatlanul megőrizte hagyományos jellegét, azaz beállításában az üzemek nagy hányadában önellátásra berendezkedett, a munkamegosztás szempontjából kevéssé differenciált maradt, gyér piaci kapcsolatokkal rendelkezett és többnyire csak a feleslegeket értékesítette; az alkalmazott technikában az ipari eredetű eszközök használata nem volt domináns, lényegileg fennmaradt a mezőgazdasági sajátlagos két termelési tényezővel űzött technika. Részben az önellátó beállítottság, részben a mezőgazdasági termelésben fennálló biológiai kötöttségek következtében a gazdaságok nagy részében mindent termeltek, amit a mezőgazdaság általában termel, intenzív munkamegosztás a mezőgazdasági üzemek között nem jött létre. Az üzemek tevékenységét a természetszabta kötöttségek, a természeti függőség jellemezte. A jövedelem alacsony színvonala gátolta az üzemek többségében az ipari eredetű technika szélesebb körű alkalmazását. Ezen túlmenően számos egyéb körülmény is akadályozta a mezőgazdaság piaci kapcsolatainak

a kiszélesedését, mindenekelőtt ipari eszközök széles körű használatát és ezen keresztül az ipari jellegű technika meghonosítását a mezőgazdaságban. Ilyen akadályozó tényező többek között:

- a mezőgazdasági termékek közvetlen fogyaszthatósága és a létfenntartásban betöltött alapvető szerepe;
- a mezőgazdaságban meglévő tulajdoni és gazdálkodói decentralitás;¹¹
- a mezőgazdasági termelés teljes szélességében két termelési tényezővel, tehát csak földdel és munkaerővel is folytatható;
- nem volt koncentrált kereslet a mezőgazdasági termékek iránt és ez konzerválta az önállósra beállított gazdálkodást;
- a termékek közvetlen fogyaszthatósága nem igényelt különösebb piaci szervezeti kereteket, és a piaci értékesítés szilárd vázú piacszervezetének hiánya miatt nem érvényesült annak piacbeolvasztó, kapcsolatokat stabilizáló hatása;
- a mezőgazdaságban maradó tevékenység differenciálódása igen lassú volt, mert 1. a termelés szétaprózottsága, fejletlensége és alapvetően önálló jellege miatt nincs számottevő bővülés (a nagyfokú létbizonytalanság, konjunkturális ingadozások mellett igen alacsony jövedelmi színvonalat biztosító termelési teljesítmények mellett is erős a ragaszkodás a szó szoros értelmében megélhetést biztosító mezőgazdasághoz); 2. a termelés technológiája hosszú időre szinte mozdulatlan; 3. az egyes mezőgazdasági termelési ágazatok, tevékenységek biológiailag meglehetősen feltételezik, továbbá munka- és üzemgazdasági szempontból pedig kiegészítik egymást.

A mezőgazdasági tevékenység *termeléstechnikai sajátosságai*:

a) Az a tény, hogy a mezőgazdaság munkatárgyai — legalábbis a növénytermelésben — *helyhez kötöttek*;

b) A termelést *területileg nem lehet tetszés szerint tömöríteni*, mert az üzemterület kapacitása biológiailag korlátozott;

c) A termelést nemcsak térbeli, de *erős időbeli rugalmatlanság is jellemzi*, mivelhogy *a folyamatok időnyhez kötöttek, szigorúan meghatározott az egyes részfolyamatok időbeli egymásutánisága, sorrendje*;

d) Az egyes folyamatoknak természetileg *elégge kötött időigénye* van;

e) Az egyes *részfolyamatok nem végezhetőek párhuzamosan* a kötött időbeli sorrend miatt;

f) A föld, *mint fontos termelési tényező, társadalmilag felhalmozhatatlan*;

g) Az alapvetően csak eleven munkával és földdel folytatott termelés esetében *nincs a termelés méreteinek bizonyos minimális nagyságfeltétele* és nem szükséges a termelési tényezők meghatározott kombinációja, e tekintetben nincsenek technológiai kötöttségek;

— valamint a mezőgazdasági eredetű termékek *fogyasztásbeli sajátosságai*, az a tény, hogy a létfenntartás szempontjából alapvető fontosságúak, és ugyanakkor közvetlenül fogyaszthatók;

— a mezőgazdasági termelésben meglévő *biológiai kötöttségek*;

11. A decentralált földtulajdon egyfelől a feudalizmus legyőzésének szimbóluma, másfelől a keletkező politikai feszültségek levezetésének a tőke számára kedvező megoldása, amely egyúttal gazdasági előnnyel is jár, hiszen a szétaprózott paraszti értékesítés előnyös piaci pozíciókat jelent a tőke számára a mezőgazdasági termékek alakulásában, azok lefelé nyomásában.

— továbbá a termelés és piaci struktúra decentralitása, mind szerepet játszanak a mezőgazdaság integrálódásának lassításában, a döntő tényező azonban mégiscsak a mezőgazdaságban tartósan megrekedő fölös munkaerő megléte. Az aktív bekapcsolódást a nemzetgazdasági folyamatba a fölös munkaerő akadályozza. Amíg agrártúlnépesség van, ameddig fölös munkaerő reked meg a mezőgazdaságban, nincs hajtóerő, hogy a bősége miatt igen olcsó munkaerőt költséges ipari eredetű gépekkel helyettesítsék. A más szektorokban, termelékenyebb ágazatokban létrehozott termelőeszközök intenzív és bővülő használata tenné lehetővé a piacba történő intenzív bekapcsolódást és ezen keresztül azt, hogy a mezőgazdaság is adaptálja a technikailag gyorsan fejlődő ágazatok technológiai dinamizmusát.

Természetesen nem arról van szó, hogy a mezőgazdaság munkaerő-felesleg esetén semmilyen módon és mértékben nem kapcsolódik be a piacgazdaságba, hiszen egyfelől a növekvő mezőgazdaságon kívüli népesség felé áruként értékesíti a terméket, másfelől, a pénzjövödelmek egy részét ipari eredetű — zömében fogyasztási — cikkek vásárlására fordítja. Ez azonban nem változtat a mezőgazdasági termelés önálló beállítottságán és technológiáján sem, ezek a piaci kapcsolatok nem hoznak lényegi változásokat a mezőgazdaságban. A XIX. század 80-as éveitől megfigyelhető, hogy megnövekszik Nyugat-Európában a termelési célú, ipari eredetű eszközök vásárlása. Korábban hosszú évszadadokon keresztül a mezőgazdaság a lassan emelkedő élelmiszerkeresletet ki tudja elégíteni saját „belső” termelési tényezőinek (föld és munkaerő) az intenzívebb felhasználásával, sajátos intern mezőgazdasági technikájának a fejlesztésével is. Egyrészt volt fölös munkaerő és sok esetben föld is, másrészt semmi akadálya nem volt a két termelési tényező összetételének a hozamfokozást elősegítő átkombinálására, továbbá az intenzívebb kultúrák gyorsabb fejlesztésére. Vagyis a mezőgazdaságon kívüli ágazatok nem követelték oly gyors ütemben a mezőgazdasági termékeket és a mezőgazdaságban levő termelési tényezőket, ami szükségessé tette volna az ipari eredetű eszközök felhasználását. A XIX. század végén megváltozik a helyzet. A gyors iparfejlődés megnöveli a mezőgazdasági termékek iránti keresletet és olyan helyzetet teremt, hogy a mezőgazdaság meglévő erőforrásaival nem képes kielégíteni többé a megnövekedett élelmiszer-szükségletet és ezért előtérbe kerül a hozamfokozó ipari eredetű eszközök intenzív és gyorsan bővülő használata.

Noha a munkaerő iránt is gyorsan növekedett a kereslet, ennek ellenére nem volt képes a mezőgazdasági túlnépességet felszívni. Az ipari eredetű eszközök használatára a mezőgazdasági termelés, a hozamok fokozása érdekében került sor, ez magyarázza a hozamfokozó ipari eszközök fokozott használatát. Sor került ugyan gépek alkalmazására is, lényegében azonban nem azért, nem azzal az elsődleges céllal, hogy az eleven munkát helyettesítsék, hogy munkaerőt szabadítsanak fel az ipar számára.

Az alkalmazott gépek elsősorban a hozamok fokozását segítették elő, részben közvetlenül, részben oly módon, hogy a gépesítés nyomán felszabadított munkaerőt nagyrészt a mezőgazdaság intenzívebb ágazataiban lehetett és kellett felhasználni.

A dolog lényegét abban lehet összefoglalni, hogy a mezőgazdaság fejlesztésében hosszú ideig nem játszott lényeges szerepet a mezőgazdaságban alkalmazott termelési tényezők felszabadításának, helyettesítésének a szükséglete. A mezőgazdaság feladata a mezőgazdasági termelés növelése volt, a mező-

gazdaságon kívüli fejlődéshez szükséges munkaerőt és földet, a növekedés lassú volta, és a mezőgazdaságban meglévő munkaerő és föld bősége következtében a mezőgazdaság képes volt biztosítani saját belső tényezőinek intenzívebb felhasználásával, tehát *nem volt szükséges és lehetséges, hogy az ipar és más ágazatok a bennük létrehozott termelési tényezőket számottevő mértékben átáramoltassák a mezőgazdaságba és ezzel intenzíven bevonják a mezőgazdaságot a nemzetgazdaság vérkeringésébe.* A termelési tényezők áramlását az *egyirányúság* jellemezte; a mezőgazdaság folyamatosan, a bővülő nemzetgazdaság szükségleteinek mértékében, „átengedte” termelési tényezőit más ágazatoknak anélkül, hogy azokat más termelési ágazatokba létrehozott, *technikai jellegűekkel ellentételezte volna, mert ezt akadályozta sok más mellett döntően, a megmaradt termelési tényezőzők bősége, termelőképességük kapacitáskihasználatlansága és így költséget nem okozó termelési felhasználhatósága.* Nyugat-Európában ez a helyzet a XIX. század végéig tart. Ekkor a megnövekedett népesség élelmiszer-szükséglete megköveteli ipari eredetű hozamfokozó eszközök intenzívebb alkalmazását, mert a mezőgazdasági termelés pusztán belső erőforrásokon alapuló extenzív és intenzív kiterjesztése nem képes már fedezni a megnövekedett élelmiszer-szükségletet. *A hozamnövelő ipari eszközök használata azonban nem jelenti az ipari jelleg átvételét, a mezőgazdálkodás továbbra is megtartja biológiai-természeti meghatározottságát, a gazdálkodás továbbra is csak agro-biológiai összefüggések, kötöttségek alapján folyik, közgazdasági, ökonómiai meghatározottságok alig játszanak szerepet és így nem érvényesítik az agrárszektorban a mozgásukban érvényesülő, egyre erőteljesebb dinamizmust.* Igaz ugyan, hogy a hozamfokozó eszközök fokozott használata a korábbiakhoz képest már bizonyos fokig *kétirányúvá teszi az erőforrás-áramlást* mezőgazdaság és ipar között, oly módon azonban, hogy ez *nem érinti a mezőgazdasági technológia jellegét;* az ipari eredetű hozamnövelő eszközök megoly intenzív használata is, ilyen értelemben csak *mennyiségi változásokhoz vezet, nem kényszerít az ipari jelleg átvételére,* továbbá az ipari jellegű termelés technológiai dinamizmusát csak mennyiségi változásokban, és igen korlátozottan közvetíti a mezőgazdaság felé. A termelési tényezők ilyen jellegű mezőgazdaságba áramlását az állótoke jellegű ipari eszközök közvetíték, ezt viszont változatlanul akadályozta Nyugat-Európában (Anglia kivételével) a mezőgazdaságban megrekedő munkaerő-felesleg.¹² *A mezőgazdaság Nyugat-Európában egészen a második világháború utánig a nemzetgazdaság munkaerő-felesleg tartálya maradt és végső fokon ez az oka annak, hogy a mezőgazdaság, a dolgok érdemét tekintve, a minőségi adaptációkat tekintve, egész eddig eléggé zártan, a többi gazdasági ágazatban vég-*

12. Ha nyomon követjük a mezőgazdaság technikai és kapcsolati fejlődését, három lényeges szakasz különböztethető meg: 1. a mezőgazdaság fejlődése kizárólag belső tényezőinek fejlesztésére korlátozott; 2. a mezőgazdaság a termékkibocsátás növelése érdekében egyre szélesedően használ fel hozamnövelő ipari eszközöket, nem helyettesítő jelleggel, hanem a korábbiakhoz képest pluszként, az intenzivítás fokozása céljából; 3. A mezőgazdaságon kívüli megnövekedett munkaerő-kereslet munkamegtakarító termelőeszközök használatát állítja előtérbe, a termelés fokozása háttérbe szorul és előtérbe kerül a munkaerő-felszabadítás. A sűrűn lakott Nyugat-Európában az ipari eszközök behatolásának ez a sorrendje megfelel a történelmi sorrendnek; az USA-ban, a feltételek különbözősége folytán, ez a sorrend a 2. és 3. szakaszt illetően fordított. (Erre utalnak a Nyugat-Európa, USA mezőgazdaságának eltérő jellegű fejlettségére vonatkozó korábban bemutatott mutatók.)

bemenő gyors minőségi változásoktól szigetelten saját természetes öntörvényei alapján fejlődött. A termékenyítő helyettesítődési folyamatok, amelyek a növekedés lényegét képezik, a korlátozó feltételek miatt a mezőgazdaságot nem járhatták át, közvetítésükkel a mezőgazdaság nem adaptálhatta a gazdaság technológiai és strukturális dinamizmusát. Abban, hogy a mezőgazdaság fejlődése hosszú időn keresztül oly lassú volt, és hogy a mezőgazdaság és ipar között az elmúlt évszázadok alatt a gazdálkodás technikáját és struktúráját illetően ilyen különbségek fejlődtek ki, a mezőgazdasági tevékenység természeti-biológiai meghatározottsága mellett legalább olyan szerepe van a gazdasági feltételek eltérőségének, ezek között is elsőként a gazdaságilag fölös munkaerő meglétének a mezőgazdaságban. A döntő változások a mezőgazdaság fejlődésében, technológiájának és szerkezetének átalakulásában a nyugat-európai országokban a második világháború után döntően ezeknek a feltételeknek a mélyreható megváltozásával függenek össze. A népesség strukturális átalakulása nemcsak passzív tükrözője a gazdaság strukturális átalakulásának, hanem fontos előmozdítója is.

5. A mezőgazdaság növekedési sajátosságai

A mezőgazdaság a növekedésben sajátos helyet foglal el. Szerepe, jelentősége a növekedés során változik, változik a hozzájárulás mértéke és megváltoznak a hozzájárulás formái is és azok egymáshoz viszonyított relatív súlya is. A mezőgazdaság növekedési sajátosságai alapvetően három körülménnyel függenek össze: 1. az élelmiszer-kereslet alakulásának sajátosságai; 2. a mezőgazdasági tevékenység körének szűkülése; 3. a mezőgazdaság történelmileg örökölt decentrált szektorstruktúrája.

Az élelmiszerek keresletének alakulását a növekedés során a következők jellemzik:

a) Mennél magasabb az általános jólét, az élelmiszer-fogyasztás emelkedése annál inkább elmarad a jövedelem emelkedésének a mértékétől.

b) A kereslet alacsony ár rugalmassága következtében az árak esetleges csökkentése sem hat lényegileg a kereslet nagyságára.

c) A népesség emelkedése — amely maga is csökkenő tendenciát mutat — csak degresszíve növeli az élelmiszer-keresletet, mert az alacsony szaporodási ütem mellett növekszik az idősebb korcsoportok aránya a népességben és ezek élelmiszer-fogyasztása kisebb, ui. az életkor emelkedésével a táplálkozási szükséglet csökkenő.

Vagyis összegezve, a növekedés degresszív hatással van az élelmiszerek keresletére. A gazdasági növekedés folyamatában, az összegazdasághoz képest az egész élelmiszer-létrehozó tevékenység relatíve csökken, de az élelmiszer-blokkon belül is jelentős eltolódások mennek végbe az élelmiszernyersanyag-előállítás, tehát a mezőgazdaság rovására. (Shifts towards commercialisation). Más ágazatokban a termelékenység emelkedése tágítja a tevékenységek körét (az előállított termékfajták számának növekedése és a választék bővülése révén), hiszen a technika fejlődése és az életszínvonal emelkedése egyre újabb szükségleteket teremt. Ezzel szemben a mezőgazdaságban a termékfajták száma és minősége (amennyiben azokat mezőgazdasági termékként vesszük számba) vagyis a termelési folyamatok köre alig tágul, gyakorlatilag változatlan. *Vagyis a termelékenység emelkedésének munkamegtakarító hatá-*

sát nem ellensúlyozza a tevékenységi kör tágulása, új termékek termelése. Éppen ellenkezőleg, a technikai fejlődés hatásaként meglazulnak az egyes mezőgazdasági munkafolyamatok közötti szerves kapcsolatok, és lehetőség nyílik arra, hogy korábbi mezőgazdasági tevékenységek leszakadjanak a mezőgazdaságról és termelékenyebb ágazatokban önállósuljanak, iparosodjanak.

A struktúraváltozások mindenütt az alacsonyabb technikai színvonalú vertikumból a magasabb felé történő mozgás jegyében zajlanak! Amikor a mezőgazdaság intenzívebben bekapcsolódik a nemzetgazdasági helyettesítődési folyamatokba az iparosítható tevékenység leválása, önállósulása meggyorsul. Az, hogy a mezőgazdasági munkaerő egy része áttevődik az élelmiszer-gazdaság más, mezőgazdaságon kívüli szféráiba, tulajdonképpen a termelékenységet emelő helyettesítési folyamatok sajátos élelmiszer-gazdasági megnyilvánulása, ahol is a strukturális változások, a fejlettebb struktúra felé történő eltolódás úgy megy végbe, hogy a tevékenység, mint nem mezőgazdasági tevékenység, az agrárszektoron kívül önállósul. A magasabb termelékenységű vertikumok felé végbemenő eltolódás nem magában a mezőgazdaságban megy végbe. *A mezőgazdaság számára ez az eltolódás, a struktúrák termelékenységét emelő változása, mindig a mezőgazdasági tevékenység zsugorodásával jár együtt, vagyis a termelési tényezők és ennek kapcsán a tevékenységi körök bővülése a földhöz kötött tevékenységek zsugorodását vonja maga után.*¹³ A mezőgazdasági tevékenységek helyettesítődése ipariakkal ugyanakkor emeli az élelmiszer-előállítás termelékenységét, ezért ugyanakkora élelmiszer-mennyiséget egyre kevesebb ember állít elő.

A mezőgazdaság növekedési folyamatában játszott szerepét jelentősen befolyásolja a mezőgazdaság szétaprózott szektorstruktúrája. A mezőgazdaságban Nyugat-Európában egészen a legutóbbi évtizedekig a saját munkára

13. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy a mezőgazdálkodás, az agrárszektor köre nem egyszer és mindenkorra adott, ui. a termelékenységet emelő specializálódás hatásaként a mezőgazdasághoz korábban integránsan hozzátartozó tevékenységek leszakadnak a mezőgazdaságról és ipariként különülnek el, a szorosabb értelemben vett mezőgazdálkodás a folyamatok egyre szűkebb körére korlátozódik. Amilyen mértékben ez a folyamat előrehaladt annak mértékében válik egyre inkább követelménnyé, hogy a mezőgazdasági tevékenységet technikailag s gazdaságilag is szoros egységben kezeljék és fejlesszék azokkal a tevékenységekkel, amelyek a mezőgazdaságon kívül közvetlen részt vesznek az élelmiszerek előállításában. A mezőgazdaság egyre erősebb függésbe kerül a tevékenységéhez kapcsolódó ágazatoktól, szakaszoktól és ennek megfelelően az ezekkel való összetartozása mind hangsúlyosabb lesz. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági hagyományos definíciója is problematikus lesz, ui. a föld mind természeti elem különleges jelentőségének a kiemelése egyre kevésbé indokolt, egyrészt, mert a föld szerepe a mezőgazdasági termelésben általában is csökken (a termelés jellegét itt is egyre inkább az eszközhasználat határozza meg), másrészt bizonyos mezőgazdaságának tekintett tevékenységek (területtől függetlenül fejleszthető állattenyésztés) esetében a földtől való függőség valószínűleg nem erősebb, mint számos iparinak tekintett tevékenységnél. A folyamatok szétágazó fejlődése tehát eltérő mezőgazdasági definíciókat tesz lehetővé, a mezőgazdaságot tekinthetjük az ember biológiai szükségleteit kielégítő javakhoz szükséges nyersanyagok termelőjének, ez esetben a tevékenység eredményeinek végső felhasználása az elkülönítés alapja és nem feltétel a földhöz kötöttség, másfelől ha a földhöz kötöttségből mint feltételből indulunk ki, nem számíthatók mezőgazdasági tevékenységnek a területtől függetlenül fejleszthető állattenyésztési ágazatok, hisz itt a föld semmivel sem több, mint számos ipari ágazatban, nevezetesen a munka tere, a tevékenységek koncentrációját a rendelkezésre álló földnagyság ezekben az ágazatokban nem akadályozza.

épülő kisüzemeknek nagy volt a súlya, a szektor termelőeri és a gazdálkodási viszonyok inkább hasonlítottak a kézműiparra, mint a modern, koncentrált nagyüzemi tömegtermelésre. A szétaprózott, decentralt struktúra párosulva a tartósan meglevő latens túlnépességgel, akadályozta a mezőgazdaság technikai fejlődését és a modern gazdálkodói elvek térhódítását, a termelés számottevőbb koncentrációját és specializációját. Ugyanakkor a decentraltságból fakadó kínálati szétforgácsoltság piaci szempontból is nagy hátrányt jelent a mezőgazdaságnak az erősen koncentrált mezőgazdasági termelészköz-ellátó és élelmiszer-feldolgozó, valamint -értékesítő ágazatokkal szemben.

A gazdasági növekedés folyamatában *a jövedelmek növelésének lehetőségei a mezőgazdaságban sokkal korlátozottabbak, mint az iparban*. Az iparban a termelékenység emelkedése nemcsak a termelést növeli, a bérek emelkedésén keresztül bővíti a piacot is. Egy új iparcikk termelése egyúttal új piacot is jelent. A mezőgazdaságban — termékeinek fogyasztásbeli sajátosságai miatt — ez a hatás nem érvényesül.

A munkamegosztás szélesedésével egyre több, hajdan mezőgazdasági tevékenység szakad le a mezőgazdaságról és válik az ipar, a kereskedelem és egyéb ágazatok tevékenységévé, *s a mezőgazdasági tevékenység köré, a tulajdonképpeni mezőgazdasági funkció egyre szűkül*. A feldolgozóipar és szállítóipar egyre több területet hódítanak el a mezőgazdaságtól, *s a szélesan értelmezett élelmiszer-termelés folyamatában a mezőgazdasági termelés a vertikum egyetlen láncszemévé olvad*. Napjainkban a tudományos-technikai forradalom hatására ez a folyamat különösen felgyorsult. Ennek következtében az élelmiszerek fogyasztói kiadásainak egyre nagyobb része a feldolgozóipar és kereskedelem jövedelmévé válik, miközben a mezőgazdaság részesedése gyors ütemben csökken.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy *a mezőgazdaság részesedésének gyors csökkenése a fogyasztói árakban realizált összegből nemcsak a funkciótadás következménye; benne kifejezésre jut a nagy élelmiszer-feldolgozó és -kereskedelmi monopóliumok és a szétaprózott mezőgazdasági üzemek közötti egyenlőtlen csere is*.

6. Hangsúlyeltolódások a mezőgazdaság növekedési funkcióiban

Az egyre jobban telítődő élelmiszer-szükségletek, valamint a mezőgazdaság munkaerő-feleslegének megszűnése, vagy legalábbis a könnyen felszabadítható mezőgazdasági munkaerő alacsony, az ipar és a terciér ágazatok szükségleteit nem kielégítő mennyisége, továbbá az állami támogatásnak a termelés növelése helyett a strukturális változásokat meggyorsító irányába történő áthangolódása azt eredményezte, hogy az 50-es és 60-as években a mezőgazdaság közgazdasági növekedési hozzájárulásában *egyre nagyobb szerepet kap Nyugat-Európában a mezőgazdaságon kívüli ágazatok fejlődésében fontos szerepet játszó és a nemzetgazdaság strukturális változásait lehetővé tevő termelési tényező, a munkaerő felszabadítása*.

Ha megvizsgáljuk a mezőgazdaság növekedési hozzájárulásának különböző területeit azt tapasztaljuk, hogy *termékhozzájárulás szerepe fokozatosan csökken*. A mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedési üteme a 60-as években

jóval lassúbb volt, mint az 50-es években, a 70-es évekre pedig további lassulás várható.

Az Európai Gazdasági Bizottság vizsgálatai szerint a mezőgazdasági termelés növelése helyett a strukturális változásokat meggyorsító irányba töremértékben növekszik.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS NÖVEKEDÉSI ÜTEME

5. sz. táblázat

	Tényleges	Előrevetítés	
	1962/54—1961/63	1961/63—75	1975—85
Ausztria	3,3	1,8	0,9
Belgium	2,1	1,3	0,9
Dánia	2,1	0,8	0,6
Franciaország	2,6	2,3	1,3
NSZK	2,1	1,9	1,0
Hollandia	2,0	1,4	1,1
Norvégia	0,5	-0,3	1,0
Svédország	-0,2	0,6	-0,1
Svájc	0,8	1,7	1,4
Egyesült Királyság	3,0	2,4	1,6
Olaszország	1,9	2,7	2,3

Forrás: Economic Survey of Europe 1971. alapján.

A fenti adatok egyértelmű és igen gyors csökkenést mutatnak. A képből csak Olaszország lóg ki, ami azzal függ össze, hogy Olaszország tulajdonképpen nem is tartozik bele abba a körbe, amelyre vonatkozóan megállapításaink általában érvényesek (gazdasági fejlettsége lényegesen alacsonyabb színvonalú, mint a többi országé, az agrárnépesség 1950-ben a vizsgált időszak kezdetén jóval 30% fölött volt); adataink bemutatása azért érdekes, mert rávilágít arra, hogy a növekedési fordulat (a jelentős agrártúlnépesség és az élelmiszer-szükséglet viszonylag jóval nagyobb rugalmassága következtében) amely a vizsgált többi országban az 50-es évek közepe körül következett be, itt csak a 60-as évek végén mutatkozik. (A svéd és svájci adatok divergálása az általános tendenciától agrárpolitikai okokra vezethető vissza.)

Valójában a mezőgazdaság termékhozzájárulása a gazdasági növekedéshez még ennél is szerényebb, mint amit a bruttó mezőgazdasági terméknövekedése mutat, ugyanis a mezőgazdaság bruttó termékében állandóan emelkedik a mezőgazdaság által vásárolt ráfordítások értéke és csökken a mezőgazdaság „hozzáadott értéke” (a mezőgazdasági value added).

A hosszú távú növekedési vizsgálatok⁴⁴ azt az igen érdekes tapasztalatot hozták, hogy a fejlettség egy bizonyos szintjén, amikor a mezőgazdaság már viszonylag jelentős piaci kapcsolatokkal rendelkezik, tehát intenzívebben bekapcsolódik a közgazdaság vérkeringésébe, a mezőgazdaságnak a bruttó nemzeti termékből való állandóan csökkenő részesedése mellett, a mezőgazdaság által vásárolt ráfordítások a bruttó nemzeti termék %₀-ban igen nagyfokú

14. Mindenekelőtt Simantov vonatkozó vizsgálatait.

állandóságot mutatnak. A mezőgazdaság „hozzáadott értéke” tehát gyorsabb ütemben csökken a bruttó nemzeti termék %-ában, mint a mezőgazdaság bruttó termelési értéke.

Ezt mutatja a svéd szekuláris fejlődés vizsgálata, de erre utalnak a különböző országokra vonatkozó rövidebb távú vizsgálatok is.

A MEZŐGAZDASÁG BRUTTÓ TERMELESI ÉRTEKE (TERMELOI ÁRAKON),
A MEZŐGAZDASÁG HOZZÁADOTT ÉRTEKE ÉS VÁSÁROLT RÁFORDÍTÁSAI
(PIACI ÁRAKON) A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉK %-ÁBAN SVÉDORSZÁGBAN
AZ ELMÚLT ÉVSZÁZADBAN
(folyó árakon)

6. sz. táblázat

Év	A mg. term. értéke a BNT %-ában	A mg. hozzáadott értéke BNT %-ában	A mg. által vásárolt a BNT %-ában	váA mg. vásárolt ráford. a mg. értékének %-ában
1861	31,2	29,5	1,7	5,5
1866	29,4	27,6	1,8	6,1
1871	32,6	30,7	1,9	5,8
1875	29,0	26,9	2,1	7,2
1880	29,4	27,2	2,2	7,4
1885	28,4	25,9	2,5	8,7
1890	25,8	22,7	3,1	12,0
1895	25,2	22,6	2,6	10,3
1900	22,5	19,0	3,3	14,8
1905	21,0	16,9	4,1	19,5
1910	22,9	19,3	3,6	15,7
1915	21,8	18,7	3,1	14,2
1920	18,5	15,3	3,2	17,6
1925	16,2	13,4	2,8	17,2
1930	13,2	10,6	2,6	19,7
1935	13,4	10,9	2,5	18,3
1940	12,8	9,9	2,9	22,8
1945	11,6	8,7	2,9	25,0
1950	11,0	8,0	3,0	27,2
1960	7,3	4,4	2,9	39,7

Forrás: Simantov A.: The dynamics of Growth and Agriculture.
Zeitschrift für Nationalökonomie XXVII. k. 3. f.
Springer Verlag Wien—New York, 1967. 340. old.

A mezőgazdaság részesedése a bruttó nemzeti termékből folyamatos csökkenést mutat, ezen belül azonban a vásárolt ráfordítások növekedése — úgy tűnik — lépést tart az összeggazdaság bővülésével (erre utal a bruttó nemzeti termékből való részesedésük konstans volta, időtől és országtól szinte független, meglepő állandósága) vagyis, a mezőgazdaságnak a bruttó nemzeti termékből való csökkenése éppen és — úgy tűnik — csak a mezőgazdaságot, az élelmiszer-előállítás östermelő ágazatát érinti.

A vásárolt érték növekedésének — a mezőgazdasági termelés %-ában — a magyarázata az összeggazdaság technológiai fejlődése. A vásárolt érték reprezentálja az összeggazdasági technológiai fejlődést, amit a mezőgazdaság felhasznál. (Mennél kevésbé kapcsolódik be a piaci vérkeringésbe, a nemzet-

A MEZŐGAZDASÁG VÁSÁROLT RÁFORDÍTÁSAINAK ALAKULÁSA A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉK %-ÁBAN NÉHÁNY FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGBAN

7. sz. táblázat

Év	Franciaország	NSZK	Norvégia	Egyesült Kir.	USA
1950	..	3,4	2,4	..	3,7
1951	..	3,5	2,0	..	3,7
1952	..	2,1	2,3	..	3,6
1953	..	2,5	2,2	3,2	3,5
1954	..	2,5	2,3	3,3	3,3
1955	..	2,3	2,6	3,3	3,0
1956	..	2,4	2,8	3,1	3,4
1957	3,2	2,6	2,7	3,2	3,0
1958	3,2	2,7	2,7	3,0	3,3
1959	3,4	2,7	2,7	3,0	3,2
1960	3,3	2,4	3,0	2,7	3,0
1961	3,3	2,4	..	2,8	3,2
1962	3,3	2,5	..	2,6	2,9
1963	..	2,5	11	..	2,9

Forrás: Simantov, A.: I. m. 341. old.

gazdaság interdependens rendszerébe, annál nagyobb késéssel.) Azt, hogy a mezőgazdaság által vásárolt érték hasonló gyorsan növekszik (ugyanolyan ütemben emelkedik), mint a bruttó nemzeti termék (vagyis részesedése a bruttó nemzeti termék értékéből változatlan) az magyarázza, hogy a mezőgazdaság alkalmazkodik az összegazdaság technológiai fejlődéséhez. A fix — 3% körüli részcsedési értéktől való eltérések éppen az alkalmazkodás késedelméből (pontosabban lassúbbodásából), illetve felgyorsulásából adódnak. (E megállapítások természetesen az esetlegességet csökkentő több éves, esetleg

AZ ÉLELMISZER FOGYASZTÓI KIADÁSOK (FIGYELMEN KÍVÜL HAGYVA A MEZŐGAZDASÁG HOZZÁADOTT ÉRTÉKÉT) CSAK A NEM MEZŐGAZDASÁGI SZEKTOROK TELJESÍTMÉNYEIT FIGYELEMBE VÉVE — A BRUTTÓ NEMZETI TERMÉK %-ÁBAN

8. sz. táblázat

Év	Dánia	Franciaország	Egyesült Kir.	USA
1952	11,6	12,0	8,9	12,2
1953	11,7	12,8	9,6	12,4
1954	12,6	12,6	10,6	13,1
1955	14,0	12,8	11,1	12,9
1956	11,9	12,9	11,4	13,1
1957	12,6	11,9	11,3	13,3
1958	14,1	10,7	11,4	12,2
1959	12,4	12,1	11,3	12,5
1960	12,4	11,1	10,8	12,6
1961	12,7	12,4	11,0	12,5
1962	10,8	11,5	11,0	12,2
1963	12,7	12,5	10,7	12,3

Forrás: Simantov, A.: I. m. 343. old.

évtizedes átlagértékekre vonatkoznak; az évenkénti eltérést számos szezonális tényező, mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés eredményességének ingadozásai magyarázzák.)

A svéd szekuláris adatok és a különböző országok egymás melletti vizsgálata az élelmiszer-előállítás egy további érdekes sajátosságára derítettek fényt. Simantov különböző időpontokra és különböző országokra vonatkozó számításai arra engednek következtetni, hogy nemcsak a mezőgazdaság vásárolt ráfordításai, hanem az *élelmiszer-előállítás mezőgazdaságon kívüli tevékenységei (feldolgozás és forgalmazás) is a bruttó nemzeti termék 0/10-ában ugyan-csak nagyfokú állandóságot mutat.* Az élelmiszer-fogyasztói kiadások mezőgazdaságon kívül realizálódó értékei (fogyasztói kiadások élelmiszerekre mínusz, a mezőgazdaság hozzáadott értéke mínusz mezőgazdasági import) a bruttó nemzeti termék 120/10-a körül mozogtak. Vagyis úgy tűnik, hogy az *élelmiszer-előállítás egész mezőgazdaságon kívüli teljesítménye, hozzájárulása a bruttó nemzeti termék mértékében konstans, miközben a mezőgazdaság hozzájárulása egyre inkább csökken.* Az élelmiszer-előállítás egyre hosszabb körutai összességükben, a mezőgazdaság kivételével, lépést tartanak az összgazdasági dinamizmussal, miközben a mezőgazdaság részesedése — normális növekedés viszonyai között — állandóan csökken.

Mennél fejlettebb egy gazdaság, annál mérsékeltebben emelkedik a mezőgazdasági hozzáadott érték és ezért részesedése a bruttó nemzeti termékben annál gyorsabban csökken, továbbá annál kisebb mértékű a mezőgazdaság termékhozzájárulása a gazdaság növekedéséhez.

Д-р. Ференц Гросман:

РОЛЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РОСТЕ

(Резюме)

В первой части своей работы автор рассматривает взаимосвязи между уровнем экономического развития и значением национального хозяйства.

Как исследование многовекового развития отдельных стран, так и сопоставительное изучение стран разного экономического развития свидетельствуют о том, что между значением и ролью сельского хозяйства в национальном хозяйстве и уровнем экономического развития страны существует тесная отрицательная корреляция.

Во второй части рассматриваются взаимоотношения между условиями экономического развития и особенностями конкретного развития сельского хозяйства. Автор указывает на то, что соотношение имеющейся земельной площади и содержимого населения влечет за собой существенно важные различия в развитии сельского хозяйства; совсем иные стремления стоят в центре развития. Кроме общего развития хозяйства, релятивная скудность производственных факторов определяет решающим образом, какие требования будут поставлены национальным хозяйством перед сельским хозяйством и тем самым участие сельского хозяйства в экономическом развитии в данных конкретных условиях.

В третьей части своей работы автор в связи с толкованием и измерением вклада в рост сельского хозяйства подчеркивает, что экономический рост можно оценивать только путём экономического подхода.

Чем интенсивнее становятся связи сельского хозяйства с рынком, тем менее можно ощущать и оценивать результаты сельского хозяйства только в рамках этой отрасли.

Чем более развиты взаимоотношения отраслей экономики, тем богаче течение ресурсов и деятельности, способствующее росту и взаимному оплодотворению.

В наши дни выдвигаются на передний план функции развития сельского хозяйства, способствующие быстрому изменению структур:

1. вклад посредством рабочей силы,
2. вклад посредством ёмкости, рынка.

А в четвертой части работы развёртываются особенности развития сельского хозяйства. Эти особенности частью производственно-технического характера, частью потребительного характера, а частью они связаны с децентральным характером структуры отрасли.

DIE ROLLE DER LANDWIRTSCHAFT IM WIRTSCHAFTLICHEN WACHSTUM

(Resümee)

Im ersten Teil der Studie untersucht der Verfasser die Zusammenhänge zwischen dem Niveau der wirtschaftlichen Entwicklung und dem nationalökonomischen Gewicht der Landwirtschaft. Sowohl die Untersuchung der jahrhundertelangen Entwicklung der einzelnen Länder als auch die parallele Untersuchung der Länder mit unterschiedlichen Entwicklungsgrad beweist, dass eine enge negative Korrelation zwischen dem nationalökonomischen Gewicht und der nationalökonomischen Rolle der Landwirtschaft einerseits und dem wirtschaftlichen Entwicklungsgrad andererseits besteht.

Im zweiten Teil werden die Zusammenhänge zwischen den Bedingungen des wirtschaftlichen Wachstums und den konkreten Entwicklungseigenschaften der Landwirtschaft analysiert. Der Verfasser weist darauf hin, dass das Verhältnis zwischen der zur Verfügung stehenden Bodenfläche und der zu ernährenden Bevölkerung grundlegende Divergenzen in der Entwicklung der Landwirtschaft nach sich zieht; völlig unterschiedliche Bestrebungen werden in den Mittelpunkt der Entwicklung gestellt. Es wird neben dem allgemeinen Entwicklungsgrad der Wirtschaft durch die relative Knappheit der Produktionsfaktoren der gegebenen Nationalwirtschaft entscheidend bestimmt, welche Anforderungen die Nationalwirtschaft an die Landwirtschaft stellt und welchen Anteil die Landwirtschaft dadurch unter den gegebenen konkreten Verhältnissen am wirtschaftlichen Wachstum nimmt.

Im dritten Teil nimmt der Verfasser zur Frage der Messung und Auslegung des Wachstumsbeitrages der Landwirtschaft Stellung. Er betont, dass das wirtschaftliche Wachstum nur in nationalökonomischer Annäherung gewertet werden kann. Je intensiver die Marktbeziehungen der Landwirtschaft werden desto weniger kann man die Leistungen der Landwirtschaft auf den Sektor elingengt, in den sich nur hier zeigenden Effekten spüren und messen. Je entwickelter die Interependenz der gegenseitigen Abhängigkeit der in der Nationalökonomie wirkender Zweige ist, desto reicher ist ihre Strömung zur Anspornung des Wuchses der Kraftquellen und Tätigkeiten, die gegenseitige Befruchtung. In unseren Tagen rücken jene Wachstumsfunktionen der Landwirtschaft in den Vordergrund, die sich günstig auf die schnelle Veränderung der Struktur auswirken:

1. Beitrag mit den Arbeitskräften;
2. Beitrag zum Markt, zur Aufnahmefähigkeit.

Im vierten Teil werden die Wachstumseigentümlichkeiten der Landwirtschaft erörtert. Diese haben teilweise produktionsell-technischen Charakter, teilweise betreffen sie den Verbrauch, teilweise hängen sie mit der Dezentralisierung der Sektorenstruktur zusammen.